

Софія НЕРЯН

ТЕМА “ПОБУТОВОГО ВІЛЬНОДУМСТВА” У “ПОВІСТЯХ БЕЛКІНА” О. С. ПУШКІНА

У “Повістях Белкіна” О. С. Пушкін передав той момент у житті російського суспільства, коли окрема людська індивідуальність стала проявляти самостійність і у неї з’являлась можливість вибору позиції. Адже саме тоді в російському суспільстві прокидалась самосвідомість і зокрема самосвідомість особистості. У повній мірі цей переворот здійснився у другій половині XIX століття, але почався він ще на початку століття.

Однією із форм особистісної самосвідомості у “болдинському циклі” представлено гусарство, або “буйство”. Ю. М. Лотман відзначає, що повсякденне життя дворянства на початку XIX століття не фіксувалось певними регламентованими нормами. Відпочинок же, навпаки, найвищою мірою був ритуалізований і допускав лише обмежені типи поведінки (наприклад, танці, гру в карти, світську бесіду).

В середовищі військової молоді справи йшли інакше. Тут встановився жорстокий режим ще з часів царювання Павла I. Це викликало відповідну реакцію: відпочинок часто набирив форм гульби або оргії.

Для деяких верств армійського середовища така поведінка ставала неофіційною нормою і була своєрідним протестом проти мертвоючого режиму вояччини. “Елемент вільності проявлявся тут у своєрідному побутовому романтизмі, що по-

лягав у прагненні скасувати будь-які обмеження, у невтримності вчинку” [8, 186].

Втіленням типу “бешкетника” є Сільвіо із повісті “Постріл”. Він розповідає про свою молодість: “Характер мій вам відомий: я звик бути першим, але змолodu це було в мені пристрастю. В наш час буйство було в моді: я був першим бешкетником по армії. Ми хвалились пияцтвом: я перепив славетного Бурцова, оспіваного Денисом Давидовим” [10, т. 6, 62].

Графу не менш, ніж Сільвіо, властиві подібні риси: “Уявіть собі молодість, розум, красу, веселість найскаженішу, хоробрість найбезпечнішу, гучне ім’я...” [10, т. 6, 62—63]. Але йому не треба було так напружувати зусилля заради самоствердження – успіх було забезпечено знатністю, аристократичним вихованням, тому його хоробрість була “найбезпечнішою” і в його поведінці не виявлялось, як у Сільвіо, прагнення кинути суспільству виклик.

Гусарство або “буйство” виникло і існувало в російській армії в основному у 1800—1810 роках і стало особливим психологічним явищем російського життя. Недарма Л. М. Толстой, порівнюючи поетичну епоху початку XIX століття і наступний прозаїчний стан російського суспільства, звернувся до образу гусара в повісті “Два гусари”.

Найбільш яскраво відтворено образ гусара-бешкетника в поезії Д. Давидова.

Гусар в його творах — це людина, далеко від кар'єризму, завжди готова до гульби, хоробра і відважна в бою. У гусара Давидова — пряма, чесна душа, вона нехтує світом розкоші. Відзначимо, що “бешкетникові” як визначеному типу особистості властива своя самосвідомість, що характеризується вільнодумством, але швидше морально-етичного, а не суспільно-психологічного складу.

Г. А. Гуковський, ототожнюючи передромантизм лірики Давидова з романтизмом, твердив, що, створюючи образ гусара, поет звертався до російської дійсності, і це наближало його поезію до реалізму. “Насправді, герой лірики Давидова — не взагалі людина, що почуває, а російський гусар часів Давидова. На відміну від ліричного “я” поезії Жуковського, він має побут, умовно замкнений у колі кавалерійських наскоків на ворога, бенкетів та кохання... Таким чином, відбувається ніби об'єктивізація героя, вихід його із суто душевної сфери в зовнішнє об'єктивне життя” [6, 137].

В образі гусара поет намагався висловити думку про цінність вільнолюбства, яке він ставив вище інших суспільних цінностей.

Самого поета в 1804 році було переведено із гвардії в армійський Білоруський гусарський полк, де він опинився в атмосфері справжньої гусарської вольниці, більшість якої складали такі люди, як Бурцов, котрого герой “Заклику на пушш” кличе:

Бурцов, ёра, забіяка,
Собутьільник дорогой!
Ради бога и... арака!
Посети домишко мой! [7, 46].

Гусар-бретер в поезії Давидова — завзятий скандаліст, дуелянт, котрий не проти випити пляшку-другу вина. Це епікуреїзм особливого гатунку, оснований на традиції, що йде від філософії XVIII століття. В ньому відсутність страждань та безтурботний стан духу нерозривно пов'язаний із вільнолюбством. Ю. М. Лотман відзначає, що пристрась була еквівалентом пориву до вольності.

Тільки людина, що пристрасно прагне щастя, любові і радості не може бути рабом. “Із цих позицій прилучення до вільнодумства уявлялось саме як свято, а бенкет і навіть оргія набували рис ідеалу вільності” [7, 46].

З одного боку, в зовнішній поведінці гусара-бретера було багато ефектного позерства, ризикованого бешкетування, безшабашного розгулу. А з іншого, в умовах аракчеївщини, коли відбувалося духовне і суспільне гноблення особистості, така поведінка була своєрідним актом протесту проти мертвечинних форм тодішнього суспільного ладу. Воно виховувало в людині презирство до небезпеки, прямотушність, почуття дружби.

Давидов в іншому творі “Бурцову” (1804) писав:

Выпьем же и поклонѣмся,
Что проклятью предаѣмся,
Если мы когда-нибудь
Шаг уступим, поблѣднем,
Пожалеем нашу грудь
И в несчастьи оробеем... [7, 47].

Звичайно, “буйство” стало модою в колі військових у 1800—1810 роках, але в ньому відобразилась, так чи інакше, ідея звільнення особистості, що мало велике значення для О. С. Пушкіна.

Однією із суттєвих особливостей поведінки гусара-бретера є прагнення до першості. Для Сільвіо прагнення першості мало принципове, навіть абсолютне значення. Про себе він каже: “Я звик бути першим”, “я був першим бешкетником”, “я перепив славетного Бурцова...”. І цей елемент змагання, прагнення першості має глибоке коріння, про яке пише Й. Хейзинга, досліджуючи явище гри. Він пише про те, що в житті племені квакиутль (Британська Колумбія) існував звичай, що одержав назву “потлач”, який являв собою урочисте свято, при якому один із двох кланів обдаровував іншого подарунками. Мета цього змагання — перевершити групу-суперницю. “Якщо боржник виявиться не в змозі перевершити суперника, то він загубить своє ім'я, свій герб і тотем, свою честь, свої громадянські та релігійні права” [11, 74].

Такою грою і було “буйство” Сільвіо, який перемиг, демонструючи душевну щедрість, свого суперника, примусивши його двічі вистрелити в одному і тому ж — розтягнутому в часі двобої.

Альфред Адлер, близький друг та послідовник З. Фрейда, засновник нового напрямку — індивідуальної психології, всупереч своєму вчителю, який розглядав психіку людини як арену боротьби свідомого та несвідомого, вважав, що головними мотивами індивідуальної психології кожної людини є прагнення до переваги, що лежить в основі жаги влади, і прагнення досягнення мети, котра формується в ранньому віці. Ця мета і визначає “життєвий стиль” індивіда.

А. Адлер розрізняв розум та індивідуальний інтелект. І якщо перший обмежений переважно метою особистої зверхності, то другий підтримується суспільними почуттями. Людина, будучи індивідуальністю, постійно заємодіє зі світом, з іншими людьми. Звідси — її природжена здатність до почуття спільності (Gemeinschaftsgefühl). Вона живе відчуттям приналежності до сім'ї, до суспільства, вірою в Бога, в людей. Їй властиві оптимізм, людяність. Це забезпечує продуктивність соціальної поведінки і досягнення життєвої мети, що стає суспільно корисною. Коли ж людина обмежена тільки своїм індивідуальним інтелектом і зайнята переважно метою досягнення особистої переваги, то вона приречена на невдачу через нестачу почуття спільності, що призводить до розвитку почуття неповноцінності. Сам Адлер вважає мету досягнення переваги фіктивною і визначає її так: “Вона надає нам твердості і впевненості, формує наші дії і поведінку та керує ними, примушуючи наш розум заглядати вперед і удосконалюватись. Але ж є і тіньовий бік — вона легко привносить в наше життя ворожу войовничу тенденцію, позбавляє нас безпосередності почуттів і постійно намагається віддалити нас від реальності, наполегливо підштовхуючи чинити над собою насильство” [1, 29].

Першість Сільвіо, яка має для нього абсолютне значення, з прибуттям в його полк графа похитнулась. І герой вирішує

мститися своєму супернику. Й. Хейзинга визначає помсту як “...задоволення почуття честі, як би спотворено, злочинно чи хворобливо це почуття не виявлялось” [11, 111].

Сільвіо із самого початку сприймає графа як ворога: “...він став було шукати моєї дружби, але я прийняв його холодно...”, “я його зненавидів...”, “Успіхи його... приводили мене в цілковитий відчай...”, “Я став шукати з ним сварки... він жартував, а я злостився...”, “...я сказав йому на вухо якусь заяложену грубість...” і т. д. [10, т. 6, 47]. Ключовим моментом їх відносин стає дуель.

Знаменними є епіграфи до “Пострілу” із поеми Баратинського “Бал”, де дуель — лише “короткочасний епізод” [2, 280], і повісті Бестужева-Марлінського “Вечір на бівуаці”. Мотив перерваної дуелі в ній частково нагадує сюжет “Пострілу”.

Почуття героя повісті Бестужева-Марлінського споріднені з почуттями Сільвіо: “Шаленість і помста, наче блискавка, запалили кров мою, я поклявся застрелити його по праву дуелі... Чи знаєте ви, друзі мої, що таке спрага крові і помсти! Я відчув її в цю жохливу ніч” [3, 62]. Але спрага помсти героя “Вечора...” іншого роду. Мечин ображений зрадою Софії S., він сповнений ревнощів і хоче вбити суперника. Сільвіо також прагне вбити суперника, але не в коханні, а в першенствуванні. І в цій повісті дуелі надане вирішальне значення.

А. В. Востриков у статті “Тема “виняткової дуелі” у Бестужева-Марлінського, Пушкіна і Лермонтова” говорить про складне співвідношення у двобою Сільвіо і графа закону і традиції. На рубежі XVIII і XIX ст. в Росії не було дуельних кодексів. Їх відсутність пов'язувалась з тим, що цензура не могла допустити видання “посібника по здійсненню карного злочину”, російське законодавство про дуель не припускало ніяких поєдинків аж до того, що в законодавчих документах Петровської пори покаранням за поєдинок була ганебна смертна кара для всіх учасників, а загиблого дуелянта повинні були підвісити за ноги у повчання іншим.

Насправді у реальному житті справа йшла інакше. У кожного учасника дуелі був свій “кодекс”. Таким чином, “дуельна норма формувалась не законом, а традицією” [4, 68]. При цьому традиція виникала із сукупності різних дуельних історій і несла в собі етичну оцінку того, що відбувалось. Ця сукупність різних розповідей, традиційних у колі військової молоді, формувала у кожній молодій людині особисте, індивідуальне уявлення про дуельну норму.

У бретерській легенді завжди з особливою чіткістю виступає індивідуальне начало. Бретер, намагаючись бути першим, робить вчинки, які ще ніхто не робив до нього, і, таким чином, він стоїть “поза мораллю”, він робить вчинки, які ще не отримували етичної оцінки. “В цьому запереченні норми, заради ствердження норми наприкінці — суть бретерства”, — вважає А. В. Востриков [4, 69].

А. А. Бестужев-Марлінський описує в своїй повісті епізод, коли герой вносить те нове, чого ще не було в дуельних поєдинках. В результаті обставин, що склалися, він хоче скористуватися правом пострілу тільки через місяць після того.

За дуельною традицією, що вже складалася, після нанесеної образи для захисту честі передбачалися виклик,сама дуель і, в залежності від її наслідків, примирення суперників. Якщо учасників дуелі щось не вдовольняло, бій повинен був відбутися спочатку на тих же умовах. Мечин, всупереч існуючій традиції, вирішує не відновлювати поєдинок, а продовжити дуель на своїх умовах, порушуючи при цьому основний принцип дуелі — “повну і безумовну рівність суперників” [4, 70].

Сільвіо, як і Мечин, вирішує відкласти перервану дуель, але термін для нього не буде мати значення. Головне – позбавити графа життя у ту мить, коли він у найвищій мірі відчує його цінність. “Життя його наприкінці було в моїх руках, я дивився на нього жадібно, намагаючись вловити хоча б тінь неспокою,” — говорить Сільвіо [10, т. 6, 63]. Однак граф не виражав будь-якого хвилювання, незважаючи на те, що йому, можливо, в цьому

поєдинку прийдеться розлучитися із життям: “Він стояв під пістолетом, вибираючи із кашкета стиглі черешні і випльовуючи кісточку, які долітали до мене. Його байдужість розлютила мене. Яка користь мені позбавляти його життя, коли він зовсім ним не дорожить?” — розмірковує Сільвіо [10, т. 6, 63]. Герой у цей момент засліплений злобою. Думку про те, щоб відкласти свій постріл, він сам називає “злостивою”. Тепер кожний день буде наповнений роздумами про те, як краще помститися своєму супернику. Між тим він, непомітно для себе, переростає кругозір буйства, головною стає філософська суперечка про цінність життя, яка має для нього принципове значення. Звідси стає ясным те, чого не знав І. Л. П.: чому людина хоробра, яка до того ж відмінно стріляє (“Мистецтво, якого досяг він, було неймовірним, і якби він визвався кулею збити грушу з кашкета кого б то не було, ніхто б у нашому полку не засумнівався підставити йому свою голову” [10, т. 6, 59]) дозволить “забруднити” свою честь і не обмити її кров’ю.

А піддавати своє життя небезпеці Сільвіо не міг тому, що не була закінчена дуель, яка набула для нього абсолютно-го значення.

У зв’язку з цим певний інтерес має зіставлення “Пострілу” і драми В. Гюго “Ернані”. Деякі дослідники вважають, що О. С. Пушкіним було запозичено із драми Гюго мотив перерваної і відкладеної дуелі. Це запозичення підтверджують і схожістю імен головних героїв — графа де Сильва і Сільвіо. В трагедії французького романтика граф одержав необмежене право на життя Ернані. На весіллі Ернані з’являється де Сильва і нагадує про свою владу над ним, після чого Ернані закінчує життя самогубством.

При усій подібності цих творів мова повинна іти не про запозичення, а про своєрідну суперечку естетичної системи О. С. Пушкіна і художньої системи В. Гюго. Незважаючи на те, що Гюго була властива глибока гуманістична свідомість, в його сюжетах домінує “логіка ефектів”, котра так чи інакше витісняє всі інші си-

туації, що їй заважають. Французький письменник перш за все думає про ефект, для Пушкіна важливий сам носій ефекту, тобто людина. У Гюго внутрішній світ героя залишається майже незмінним на протязі усього твору, а у Пушкіна герої під час другої їх зустрічі в маєтку графа вже не ті, що раніше: вони дорослішають, внутрішньо змінюються. Зокрема Сільвіо показаний у внутрішній еволюції. Його перемога — “...перемога моральна”, — пише А. Г. Гукасова. — Але Сільвіо перемагає не тільки графа, мстить не лише йому, він вбив у собі месника, вбив свою маніакальну ідею” [5, 22].

“Мрія” героя здійснюється. Він бачить графа, щасливого своїм сімейним життям, на вершині блаженства. Здавалося б, момент для помсти було обрано найбільш підходящий. Та Сільвіо ним скористувався несподіваним чином. Раніше думка помститися здавалася йому “злобною”, а тепер він також усвідомлює, що правила дуелі порушені, тому що нема рівності суперників. Він каже графу: “Мені усе здається, що в нас не дуель, а вбивство: я не звик цілитися у беззбройного...” [10, т. 6, 68]. І тут граф виявляє малодушність: “не розумію, що зі мною було і яким чином міг він мене до того принудити... але — я вистрелив, і влучив в оцю картину” [10, т. 6, 68]. Так граф втратив свою моральну перевагу. Але для Сільвіо це вже не важливо. Головне тепер — не впасти у власних очах і піти переможцем. В остаточному підсумку, для графа щастя виявилось важливішим, ніж честь.

Сільвіо закінчує своє життя у боротьбі за свободу повсталих греків. І тут не хотілось би погодитись із Н. М. Петруніною, котра пише: “Те, що приватне його [Сільвіо] життя обірвалося у війні за визволення греків, ... кидає на його фігуру додаткове героїчне світло, — але ж життя його йому більш і не потрібне. Він здійснив свою маніакальну ідею помсти і в ній вичерпав себе” [9, 52]. Однак дослідниця не врахувала того, що образ Сільвіо подано у динаміці і духовній еволюції. “Бешкетник”, надаючи двобою з графом абсолютного значення, перетворюється на месника, котрий потім стає бунтівником.

У “Повістях Белкіна” слід виділити групи характерів, які належать до певних типів. Якщо говорити про гусара, то можна визначити, що, по-перше, гусар — це індивід, що займає певне службове становище, має певний соціальний статус. А по-друге, гусар — це психологічний тип, тобто “бешкетник”, бретер, котрому властиве побутове вільнодумство. Такими, із психологією гусарів-бретерів, були Сільвіо, граф; риси гусара-бешкетника властиві Мінському, Бурміну, “відставному сорокарічному корнету” Дравіну, котрому таємне вінчання Володимира із Марією Гаврилівною нагадувало попередні часи і гусарські витівки. Однак, ці риси не є основоположними у психології цих персонажів, на відміну від героїв “Пострілу”.

Цитована література:

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. — М.: Прогресс, 1995. — 296 с.
2. Берковский Н. Я. О “Повестях Белкина” (Пушкин 30-х годов и вопросы народности и реализма) // Берковский Н. Я. Статьи о литературе. — М.—Л.: ГИХЛ, 1962. — С. 242—356.
3. Бестужев-Марлинский А. А. Сочинения: В 2 т. — М.: Худож. лит., 1981. — Т. 1: Повести. Рассказы. — 487 с.
4. Востриков А. В. Тема “исключительной дуэли” у Бестужева-Марлинского, Пушкина, Лермонтова // Русская литература. — 1993. — № 3. — С. 66—72.
5. Гукасова А. Г. “Повести Белкина” А. С. Пушкина. — М.: Изд-во АН РСФСР, 1949. — 127 с.
6. Гуковский Г. А. Пушкин и русские романтики. — М.: ИНГРАДА, 1995. — 319 с.
7. Давыдов Д. В. Сочинения. — М.: Худож. лит., 1962. — 611 с.
8. Лотман Ю. М. Декабрист в повседневной жизни // В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. — М.: Просвещение, 1998. — С. 158—205.
9. Петрунина Н. Н. Проза Пушкина (пути эволюции). — Л.: Наука, 1987. — 331 с.
10. Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 10 т. / 4-е издание. — Л.: Наука, 1978. — Т. 6: Худож. проза. — 575 с.
11. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. — М.: Прогресс, 1992. — 464 с.